

**Şəhla
Cabbarlı**

II yazı

1797-ci ildə Qarabağa etdiyi ikinci yürüşündə Ağaməhəmməd Şah Qacar nəhayət ki, qalını aldı. "Qarabağnamələr"ə istinadən bildirilir ki, həmin vaxt İbrahimxəlil xan Şuşadan ayrılaraq, Balakəne getmişdi. Lakin Qacar 2 gün orada səlamlat qala bildi. Öz iki sərdarı tərəfindən qətlə yetirildi və başsız qalan ordusu cənuba doğru yola çıxdı. İbrahimxəlil xan yenidən xanlığının başına keçdi.

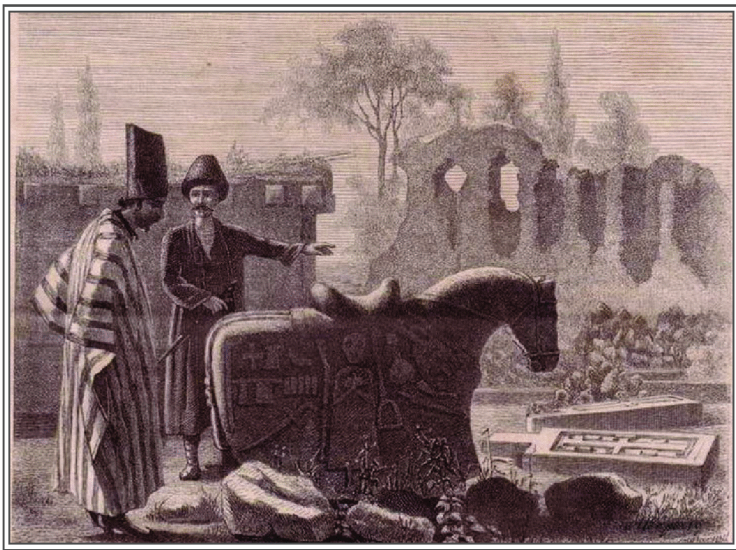
Şuşa əhalisi

Şuşanın XIX əsr tarixini öyrənmək, hadisələrdən əvvəl yaşayış məntəqələrini və əhalisini araşdırmaq mütləqdir. Çünki hadisələr o qədər mürəkkəb və dəyişkəndir ki, bu, oxucuda fikir ayrılıqlarına və əlavə sullara səbəb olur.

Hələ Qarabağ xanlığı ilə Rusiya imperatorluğu arasında 1805-ci ildə "Kürəkçay" müqaviləsi bağlanmışdı, lakin çar məmurları burada əhalinin tərkibi və yaşayış məntəqələri haqqında qeydlər aparmışdılar. Həmin qeydlərdə yazılanlar xanlığın "Müfəssəl dəftər"indəki faktlarla eynidir.

XIX əsrin əvvəllərində Şuşada əhalinin 100%-i müsəlman türklər idi. Burada Təbrizli, Culfalı, Saatlı, Köçərli, Merdinli, Hacı Yusifli, Xoca Mərcanlı və bir sıra məhəllələr mövcud idi. Adıçəkilən ərazilərdən Təbrizli və Culfalı məhəllələrində yaşayanlar Qarabağın mərkəzinə həmin şəhərlərdən türk əhalinin köç etməsi ilə bağlı idi. Şuşada, hətta, xanlığın digər mahallarından köçüb gələn müxtəlif tayfalar da yaşayırdı.

Xanlığın "müfəssəl dəftər"indən də aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Şuşada 2 min ailə yaşayırdı. Bu tarixçilər, hər ailəyə 5 nəfərdən hesablayaraq, 10 min insanın yaşadığını qeyd edirlər.

Birinci Rusiya-İran müharibəsinin (1804-1812) başlanması, müharibənin gedişatı dövründə, 1805-ci ildə Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasının tərkibinə ilhaq edilməsindən sonra xanlıqda bir sıra ağsaqqalların narazılığı, müharibə dövründə yaranan iqtisadi çətinliklər əhalinin buradan köçməsinə də səbəb olmuşdu. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani də "Qarabağnamələr"lə məlumat verir ki, İbrahimxəlil xanın oğlu Əbülfət bəylə birlikdə 4-5 min insan xanlığı tərk etmişdi. Onun 3 mini Şuşa şəhərindən idi.

Həmin vaxt Şuşada olan rus generalı P.S.Kotlyarevski də impera-

tora məruzəsində bildirdi ki, 1805-ci ildən 7 il ərzində xanlıqdan 4845 müsəlman türk Pənahabad şəhərini tərk edib. Xanlıqda türk əhalinin azalmasına daha bir səbəb, 1822-ci ildə xanlığın ləğv edilməsi prosesi başlayanda xanlıq vəzifəsini icra edən Mehdiqulu xan Cavanşirin İrana özü ilə xeyli azərbaycanlı ailəni də aparması idi.

Beləliklə, 10 min nəfər əhalisi olan Şuşada, XIX əsrin 20-ci illərində 2-3 min insan qalmışdı. Həmin əhali də son dərəcə sıxıntılı və çaresiz yaşayırdı. Lakin Qarabağın xristian əhalisi ruslar tərəfindən xüsusi diqqət və qayğı ilə əhatələnmişdi. Onların bir qismi mülkiyyət ərazilərindən xanlığın mərkəzinə - Şuşa şə-

sosial zümərə sayılan aid 56 bəy, 64 müsəlman ruhani, 21 xristian ruhani, 200 tacir, 266 nəfər sənətkar yaşayırdı. 1897-ci ildə Rusiya imperiyası Ümumrusiya siyahıyaalınması həyata keçirdi. O sənədlərdə Şuşa şəhərində 2272 zadəgan, 270 nəfər din xadimi, 416 nəfər tacir, 2738 sənətkar, 97 dövlət məmuru, 334 hərbiçi və digərləri qeyd alınmışdı.

Şuşada əhalinin sayının kəskin artmasına səbəb Rusiya imperatorluğunun İran və Osmanlıdan ermənilərin kütləvi köçürməsi ilə bağlı idi. Belə ki, rəsmi sənədlərdə göstərilir ki, 1828-ci ildə bağlanan "Türkmənçay" müqaviləsindən sonra, mərhələlərlə İrandan 40 min, Osmanlıdan isə 84 min erməni Cənubi Qafqaza köçürülmüşdü. Onlar, əsa-

Ermanilərə qızıl sinidə hədiyyə edilmiş şəhər... Şuşa şəhərinin tarixi

hərindəki boşalmış evlərə, mülklərə köçürülürdü.

Hətta, general Yermolov Mehdiqulu xandan tələb etmişdi ki, Qarabağda və Şuşada olan bütün xristian əhalinin siyahısını hazırlatsın: "Çünki imperator həzrətlərinin xristian əhaliyə hörməti, qayğısı və diq-

1906-cı ildə isə rusların da köməyi ilə, ermənilər Köçərli məhəlləsində daha bir soyqırım törətdilər. Bu dəfə onlara Şuşada yerləşən rus qarnizonunun generalı Qalaşçanov əmr vermişdi. 10 min erməni könüllüsü Qarabağın müxtəlif nahiyələrindən hazır şəkildə Şuşaya yeridilmişdi. Bu haqda yazan M.S.Ordubadi qeyd edir: "5 gün ərzində erməni kəndlərinin qonşuları olan bütün müsəlman kəndləri yandırılaraq məhv edildi. Qan su yerinə axırdı"

sən İrəvan xanlığının ərazisinə yerləşdirilmişdilər.

Lakin XIX əsrin 40-50-ci illərində Qarabağa, xüsusən də Qarabağın mərkəzi olan Şuşa şəhərinə də ermənilər kütləvi köçürüldülər. Şuşaya daha çox erməni ailələri XIX əsrin 90-cı illərinin sonunda köçürüldü ki, bu da siyahıyaalmalar zamanı çar məmurlarına mərkəzə ötürmək üçün ermənilərlə bağlı böyük rəqəmlər yaratmağa daha da şərait yaratdı.

1895-1896 -ci illərdə Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilər sultanın idarəçiliyinə qarşı qiyam qaldırmışdılar ki, sonra həmin qiyamçılar, guya təqibə məruz qaldıqlarından, dəstə-dəstə İrəvana doğru yola çıxdılar. İrəvanda onlarla əvvəl gətirilən ermənilər arasında çaxnaşma düşdüyündən, həmin 75 min erməninin bir hissəsi Qarabağda yerləşdirildi. Şuşa şəhərində də ermənilərin kütləvi artımı məhz bu hadisədən sonra olmuşdu.

Beləliklə, köçürülən ermənilərin sayısında XIX əsrin sonlarında ümumilikdə Qarabağda ermənilərin sayı 4.5 dəfə artdı. Hətta, bəylərdən, qolçomaqlardan torpaqları, mülkləri alınaraq erməni kəndləri yaradıldı-

lar. Bu da yetərli olmayınca Marağ, Canyataq, Aşağı Çaylı, Yuxarı Çaylı ərazilərində də erməni kəndləri salındı. Artıq 1900-cü ildə Şuşada 25.881 nəfər yaşayırdı. 1917-ci ildə isə 43.870 nəfər...

İnzibati ərazi bölgüsü

Şuşa şəhəri 1840-cı ildə qəza elan edildi və Xəzər vilayətinin tərkibinə qatıldı. 1846-cı ildə Cənubi Qafqazda keçirilən inzibati ərazi quruluşu bölgüsünə əsasən, Şuşa şəhəri Şamaxı quberniyasının tərkibinə, 1868-ci ildə isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibinə qatıldı. Hər dəfə dəyişiklik edildikdə, kəndlərin də bölgüsündə dəyişiklik olurdu.

Şuşada qırğın

Çar Rusiyasının köməkliliyi ilə Şuşada say çoxluğunu ələ alan ermənilər, ruslarla bərabər dövlət idarələrində də vəzifələrə yiyələnirdilər. XIX əsrin ortalarından bəy və qolçomaqların da bir sıra imtiyazları əllərindən alındığına görə, onlar da müsəlman əhaliyə dəstək ola bilmirdilər.

Ermənilər isə təşkilatlanır və Qarabağın mərkəzindən müsəlman türkləri sıxışdırıb çıxarmağı planla-

yırdılar. Erməni qriqorian kilsəsi isə bunu soyqırım, qorxutmaq və şiddət yolu ilə etməyi əmr etdi. 1905-ci ilin 16 avqust tarixində, silahlanmış, gözü dönmüş erməni quldurları qəflətən Şuşanın kəndlərinə - türklər yaşayan evlərə hücum etdilər. Köçərli və Xəlfəli məhəllələrində 20 ev yandırıldı, qadınlar uşaqlar öldürüldü. Dükənlər yağmalandı. Düşmənin dayanmayacağını görən azərbaycanlılar da onlara qarşı hücum keçirdilər və hər iki tərəf arasında qanlı küçə döyüşləri başlandı. Qubernatorun xahişi ilə tərəflər 19 avqustda döyüşləri dayandırdılar.

1906-cı ildə isə rusların da köməyi ilə, ermənilər Köçərli məhəlləsində daha bir soyqırım törətdilər. Bu dəfə onlara Şuşada yerləşən rus qarnizonunun generalı Qalaşçanov əmr vermişdi. 10 min erməni könüllü-

lusu Qarabağın müxtəlif nahiyələrindən hazır şəkildə Şuşaya yeridilmişdi. Bu haqda yazan M.S.Ordubadi qeyd edir: "5 gün ərzində erməni kəndlərinin qonşuları olan bütün müsəlman kəndləri yandırılaraq məhv edildi. Qan su yerinə axırdı".

"Difai"

Ermənilərin törətdikləri qırğınlar getdikcə geniş vüsət alırdı. Artıq Qarabağın digər ərazilərində də evlərə qəfil basqın edərək, insanları öldürürdülər. Həmin hadisələri yaxından izləmiş şuşalı Mir Möhsün Nəvvab öz əsərində qətləmlərin sadalayıb ki, bu gün biz o əsəri mənəbə kimi istifadə edə bilərik.

Bu qırğınların qarşısını almaq üçün 1906-cı ildə Azərbaycanda "Difai" (müdafiə) təşkilatı yaradıldı. Onun Qarabağ şöbəsi Kərim Bəy Mehmandarova həvalə edildi və mərkəzi Şuşada açıldı. Qısa müddət ərzində bu təşkilatın Şuşa bölməsinə 400 qarabağlı könüllü yazıldı. Növbəti onillikdə bu təşkilat həm Qarabağda, həm də Şuşada erməni terrorunun qarşısını almaqda mühüm rol oynadı.

(ardı var)